
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

KONCZ ISTVÁN KÖLTÉSZETÉNEK FŐ VONÁSAI

UTASI CSABA

„Az utat megtaláltam, csak a helyemet kell megállnom” – vallotta csaknem negyedfél évtizeddel ezelőtt Koncz István, a huszonéves poéták ismerős megbízásával, amelyet oly gyakran kikezd és alámos az idő. Az esetek többségében nem is ildomos visszakanyarodni az efféle megnyilatkozásokhoz, hiszen a temre hívás teljesen fölöslegesen sebeket tép föl és vérez ki. Minthogy azonban Koncz István egész eddigi pályája arról tanúskodik, hogy a helyét de mennyire megálta, meggyőzően, értékeremtőn, nem lesz érdektelen pillantást vetnünk a korán megtalált út eszmei és magatartásbeli mögöttesére.

A vajdasági ég alatt című antológiában, csaknem tízévnyi távolságra még első kötetétől, a fiatal költő szabatosan megnevezi azokat az intenciókat, melyeket versírás közben érvényesíteni kíván. Elsőként az írásával szemben és írása kapcsán vállalandó felelősségnek, aztán az alkotói tudatosságnak, majd végül a közlés tartalmi és formai időszerűségének elvét emeli ki. E három elvtől semmiféle bizarr ötlet, „szépen” csengő rím vagy „eredeti” metafora kedvéért nem hajlandó eltekinteni, akkor sem, ha a vers százszor „ártatlannak” tűnnék is. Érthető hát, hogy a spontán textusoktól elhatárolódva, így summázza lírikusi terveit: „Az értelemnek írok: önmagam, érzéseimet, a világot érteni és értetni akarom költészetemben.”

Átértékelés című kötete aztán egészen közvetlenül bizonyította, hogy az értelemhez való ragaszkodás csakugyan fundamentális eleme lírai munkásságának. Par excellence gondolati költője irodalmunknak, lelkendezett okkal és joggal egyik kritikusa, ehhez azonban rögtön hozzá kell tenni, hogy a konczi gondolatosság korántsem megszokott, hagyományos képletek jegyében tört magának utat. A kötetben egyetlen olyan költeményt sem találunk, amely valamely téma megéneklésére vállalkozna. A gondolat merészen bejárja a „boldogtalan vers ideg-alvilág” csaknem minden körét, tapasztalatait azonban nem foglalja rendszerbe, lirizáló bölcséleti traktátusba. Kilép a táj felé, nemegyszer döntő fontosságú viszonyítási alapnak téve meg azt, magáról a látványról

azonban nem rajzol részletes, színekben és árnyalatokban gazdag képet. Annak a jele ez, hogy a megverselt tárgyat és a költői ént, a külső díszletet és a belső vonatkozásokat Koncz István sohasem különíti el egymástól. Esmélkedése, amellet, hogy a poétikusnak számító szóképeket radikálisan kirekeszti, a vers egész szerkezetét átjárja. Képzetele megindul egy irányban, fontos, gyakran önálló versnek is felfogható információig jut el, a következő pillanatban azonban megszakad a gondolati fonál, újabb információk tolnak előtérbe, a folytonosságot beékelődő szintagmák és tagmondatok törik meg, úgy-hogy a költemény végül ezeknek az egymást követő és egymást kiegészítő, vagy épp egymással perlekedő, kisebb közlésegségeknek interakciójában valósul meg. Versbeszédét tehát belső dramatizáltság jellemzi, amely paradox módon azt a benyomást kelti, mintha közvetlenül, a lehető legrövidebb úton kontaktust létesítenék a költői tudat működésével.

Erre a jelenségre figyelt föl annak idején *Gondolat és grammatika* című tanulmányában Bányai János, rámutatva, hogy Koncz István versei „nem a gondolatot magát, a megtalált kérdést és a válaszoló feleletet hozzák felszínre”, hanem „mindenekelőtt a *gondolkodást mint a létezés állapotát*, azt a szituációt, amelyben az egzisztenciális kérdések a legélesebben merülnek fel, mert folyamatban, megtörténésben láthatjuk őket”. Ugyanerre a jelenségre hívja föl a figyelmet később Tolnai Ottó is *Képek Koncz Istvánról* című írásában, ahol az asszociatív esszé eszközeivel kettejük barátságának némely fontos mozzanatát tárja föl. A második képből az ötvenes évek elejéig lép vissza, amikor is „kis-cserkészként” alkalma volt meghallgatni a gimnazista Koncz István egy előadását. Az elhangzott szavak és mondatok természetesen rég feledésbe merültek, de az előadás szenzációt jelentő lényegét azóta is őrzi a költőtárs emlékezete: „Lassú, akadozó beszédmódja – ami mostanság annyira hiányzik nekem e csúszósan folyó, ömlő, hasmenésszerű beszédrengetegben! – szinte láthatóvá tette agyát – ahogy különösmód versei is láthatóvá teszik agyát, versei is azt mutatják –, látszott, a megakadások nem elakadások, hanem a fogaskerék fogainak mind nagyobb rendszerbe való bekapcsolódásai, mind nagyobb teher felvállalásai tulajdonképpen.” Végül, de nem utolsósorban e jelenség kapcsán hadd hivatkozzam magára a költőre is. Amikor az *Ellen-mágya* díjazása után interjúra kérte föl a Magyar Szó újságírója, és gyanútlanul dobozolgatva afelől kezdte faggatni, hogy hát a kötetben miként is férnek meg egymás mellett önéletrajzi versei és bölcséleti ihletésű versei, tájversei és vallomásai, megrökönyödésében Koncz István nemcsak költészetének efféle fölparcellázását, klasszifikálását vetette el, hanem egyúttal rámutatott arra is, hogy amit a kritikusok hangsúlyozott intellektualizmusnak, gondolatiságnak látnak nála, az inkább a formateremtés folyamatában, a „munkában, mint magukban a versekben van jelen”.

Azonnal fölmerül persze a kérdés, hogy ennek a közvetlenül szemlélhető, a létezés állapotaként manifesztálódó lírikusi gondolkodásmódnak melyek azok a további meghatározó ismérvei, melyek mintegy felfokozzák a versek megszólító erejét. Nyilvánvaló, hogy bonyolult erővonalak összességével van dol-

gunk, ha azonban a leegyszerűsítés kockázatát vállalva egyetlen olyan sajátságot kívánunk megnevezni, amely költészetének minden relációjában megfigyelhető, akkor az kétségtelven a *következetesen vállalt nyíltság*. Nyíltság a világgal, a szóval, a művel és önmagával szemben is.

Az európai ember a reneszánsztól kezdődően hosszú századokon át a pozitív változások, a szabadságot hozó jövő, a harmóniába torkolló fejlődés ígézetében élt. A nagy szkeptikusokat megkerülve utópiákat gyártott, gondosan ápolgatta a mindenhatónak tételezett ráció és a tudományosság virágoskertjét, elméletet kovácsolt a történelmi szükségszerűségről, vagy éppen megváltást ígérő mítoszok zászlaja alá toborozta a tömegeket. Azt viszont, hogy a hipotetikus felé vezető lépcsőzetet mind több szenny és vér borítja, az annyira áhított értékek távolmaradása, hiánya folytán rendre elfeledte. Ennek a mechanizmusnak a lírikus Koncz István sohasem vált részesevé. Eszmélkedésének nyíltsága kezdettől fogva arra készítette, hogy az emberi létezést ne a vágyképzetekből táplálkozó elméletek, hanem a tények felől közelítse meg. Innen van, hogy a jövő, mely annyi régebbi költő számára a kései elégtétel megtestesítője lehetett, nála megtépázva, pucéran bukkan fel, ha pedig meg személyesíti, mint *A vers leleplezésé*-ben, azonmód félelem keríti hatalmába:

*A szabályt féli csak
a jövő
és beteljesedik;
majom-hős ünnepli
diadalát.*

Csakugyan ijesztő szabály ez, hisz beteljesedése épp virtuális pozitív tartalmaitól fosztja meg a mindenkori jövőt. A tiszta értelem építő akaratát megújulón majom-hősök, vagy ahogy egy későbbi versben olvashatjuk: „agymosott ripőkök” mocskolják be és rontják le, kataklizmát robbantva ki, melyet aztán az alapítás és a remény pillanatai követnek, ezeknek mélyén azonban látatlanul már újra ott neszez a jövő szorongása. Nincs mérték- és irányadó kiút, s így a „méltóságos idő” perspektívájából szemlélődő költő a „cella”, a „világ-ketrec”, a „végtelen és céltalan vándorút”, a „sivatag-lét” fogalmaival kénytelen definiálni kiszolgáltatottságát, melyet csak egy furcsa, bonyolult, „győzni nem tudó” hittel ellensúlyozhat.

Hasonló tanulságokat kínál költészete a szó és a mű viszonylatában is. „A tiszta szöveg: sors, Antigone!” – hirdeti nemes pátosszal a görög királylányról szóló versében, pontosan kijelölve a határt, melynek el nem érése kudarccal volna egyenlő. A sorsértékű szövegtisztaság eszménye azonban próbatétel elé állítja. Addig viszonylag könnyű a dolga, amíg az eszmélkedésétől idegen elemekkel kell konfrontálódnia, amíg a szó jelentését letagadó „rossz mester cifra blöffjét”, a mű lehetséges „hebehurgya szajkóit”, a káprázatot kell elutasítania, annak a felismerésnek parancsára, melyet a *Magda* című vers így fogalmaz meg: „lelketlen csábítás akár egy szenvedő sírása / minden szó ami élette-

lenül hullik mint üszkös meteor / valahonnan a tudat határán kívülről”. A nehézségek akkor lépnek fel, amikor képzelete a szó mélységébe, a többértelműségébe vagy épp elégtelenségébe ütközik, s be kell látnia, hogy „ami kincs, elmondhatatlan”. Ez esetben a mű kicsúszik a tudat fényköréből, ellenőrizhetetlenné válik, s a szavak árulását a költő csak önironikus gesztussal torolhatja meg.

A verssel és a versért folytatott küzdelem során mindemellett azokkal a verszelyekkel is számolnia kell, melyek eszmélkedésének nyíltságát tulajdon belvilága felől fenyegetik. Erről *Automatikusan az őszről* című versének következő részlete tanúskodik igen frappánsan: „sárga bérkaszárnya a lelkem, / ellenére is mező vagyok”. Első pillanatra úgy tűnik, mintha e két sor nagy hatásfokát kirázólag a metaforikusság adná meg, melyet korunk költői általában modernebbnek tartanak a hasonlathasználatnál. Gottfried Benn pl. éppenséggel úgy vélte, hogy a *mint* kötőszós meghatározás nem primér meghatározás, valami szükségeltent emel a szövegbe, épp ezért, az alkotó transzformáció gyöngességét jelezve, megtöri és tárcairodalmi elemmel hígítja föl a látomást. Ez az észrevétel, melyet Benn korántsem akart kanonizálni, maradéktalanul ráillik idézetünkre. Vitathatatlan ugyanis, hogy a szóban forgó lírai információ rengeteget veszítene dinamizmusából, ha metafora helyett hasonlat vezetné be, mondjuk, így: Olyan a lelkem, mint egy sárga bérkaszárnya. A telitalálat értékű metaforikusság mellett azonban a két sor súlyát egy inherens tartalmi vonatkozás is növeli, mely akkor válik igazán érzékelhetővé, ha szem előtt tartjuk, mit is jelent Koncz István számára a táj. „Elragadó biztonság”, „ujjongó biztonság”, „mindig tökéletes”, „befogadja a társtalan ütemet” – sorakoznak az *Átértékelés* lapjain a tájat beméroró minősítések, melyeknek tükrében egyszerre kiviláglik, hogy a *sárga bérkaszárnnyával* nem egy absztrakt, tulajdonságok nélküli *mező* áll oppozícióban, hanem maga a harmóniára és bizonyosságra vágó költői intellektus; hogy tehát a költőnek a tudattalant is magában foglaló bérkaszárnnya szeszélyes és jórészt ismeretlen lakóival éppúgy meg kell vívnia, akár a világgal és a nyelvel.

Lírai magatartása az *Átértékelés* utáni időkben sem változott meg. A két-nyelvű *Versek* és az *Ellen-máglya* bizonyosságként költői világa a hetvenes-nyolcvanas években is az „arany öntudat” jegyében alakult. Ennek ellenére nem lehet nem észrevenni, hogy újabb verseiben bizonyos mérvű súlyponteltolódás játszódott le. A világ, a létezés kérdései most már exponáltabban, többször végső határt súrolón merülnek fel nála, s ami ugyancsak újszerű, a versek egy vonulatában megszólal a számot adó, összegező elégikusság hangja is.

Az a körülmény, hogy írásművészetében szemlátomást felerősödött a lét faggatásának imperatívusa, egyáltalán nem véletlenszerű. Ne feledjük, a hetvenes évek elejére végérvényesen nyilvánvalóvá vált, hogy az értelmes rend terve megvalósíthatatlan, hogy a végsőnek álmодot harc szabadság helyett újabb cudar rabságot hozott, melyet már csak a hatalomtartók cinizmusa látott a fejlődés magasabb rendű állomásának. A hazugság, a növekvő sötétség, az alkalmas pillanatra váró ordas eszmék készülődésének, lesben állásának éveit voltak ezek, amikor is a jövőn, ki tudja hanyadszor, újra erőt vett a félelem.

Koncz István azonban a vészjósló jelek készítésére sem lépett a napi elkötelezettség útjára. A kirobbanó botrányok, a szellem megalázásának körmönfont manőverei, az önmaga előtt tetszelgő meg nem gondolt gondolat mutatóványai nem váltak versei tárgyává. Nemcsak azért nem, mert a politikát mint olyant eleve tisztességtelen dolognak tartja, hanem mert a konkrét esetek megverselése látószögének leszűkülését eredményezhette volna. Kitartott hát a „méltóságos idő” távlatánál, mely nem egy esetben a közeli parcialitásnak is határozottabb kontúrokat adhat, mint a közvetlen percepció. Szép példája ennek *Élmény, in perfectum* című verse, melyben váratlanul kimondja, hogy „csalás és létezés”, majd nyomban rámutat e csalás mibenlétére is:

*Pártos jövőre buitogat,
 ől, ölel és egyáltalán az erőszaknak
 értelmet ad, és értelmet ad
 az áldozatnak is*

Az *Ellen-máglya* megjelenése után ezek a sorok nem kerültek az érdeklődés középpontjába, manapság azonban, miután erre felénk valóra vált a csalás, miután a létezésnek újra sikerült értelmet adnia az erőszaknak, képzeletet felülmúló alakzatokkal gyarapítva a történelmi téboly panoptikumát, időszerűségük meghatározonyozódott. Annál inkább, mert a kötet több verséből fény esik rájuk. Az „eltévedt történelem” térségein mozogva, a költői tekintet léptenyomon a szellem távollétére valló, állandó jellegű negatívumokba ütközik. Örök a máglya, a verset perzselő; örökkévaló a farkas, a farkas-isten; örök életű a bűn – adják meg a versek egy negatív örökkévalóság építőköveit, majd a látomást kiteljesítve elhangzik az is, hogy az „arany homokkal hintett, szűzi porond”-on „emberforma arányok között / a Cirkusz örök életűnek látszik” (*A Cirkusz*). Ezt a globális látványt aztán egy-egy alkalmi vers a jelen, a „törpe huszadik század” jelenségeinek számbavételével még sivárabbá teszi. Gondoljunk csak a születésnap *Epigrammára*, amely szerint korunkban egy „démoni reinkarnáció parancsát / követve önnön lényege nélkül, vakon, / mint jelentéstelen gesztus, vándorol / agyamosott ripókók, szörnnyetegek között az eszme”.

A pokol legbelső köreinek egyike ez már, de Koncz István nem adja meg magát, nem nyugszik bele a világba, nem simul oda a létezéshez, hiszen pontosan tudja, hogy semmire sem használható, akinek nincs oka a túlélésre, s aki alkalomadtán barikádra nem szólítható. Az önnön alapfunkcióját is védő értelemnek azonban a cselekvő magatartás kiküzdéséhez hitre és hitből sarjadó célra volna szüksége. Márpedig a hit, az a bizonyos „győzni nem tudó” hit, amely az *Átértékelés* időszakában egyensúlyteremtő tényezője lehetett költészetének, azóta csaknem teljesen leépült. Halvány, sápadt lehetőségként él már csupán, akár az *Erőleített menet* költőjében. „De hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek!” – szólaltatja meg emlékezetes versében Radnóti a talaját vesztett reménykedés motívumát, s különös módon, annak ellenére, hogy helyzetük merőben más, Koncz István lírájában is megszólal ez a hang: „hinni is lehetne talán, – oly teljes a határ” (*Élet, halál közben*).

A hitnélküliség természetesen állandó megkérdozettséggel jár, melyet Koncz István imaginációja újra meg újra megválaszolhatósággá szeretne transzformálni. Olykor, ha a jelképes „hosszú tél” végét sejtí mégis, a lázadásban ismeri fel a válaszóértékű egórutat:

*sietni kell hát
a maggal, rüggvel,
s ha maradt még, –
bár céltalan is, –
ez egész rohadó
világ ellen –
a lázadással – hűségesen,
a hosszú, hosszú tél
után.*

(Hosszú tél után)

Az az elementáris lázadás, melyre a költő buzdít, az értelmes rend utáni vágyat fejezi ki, mégsem lehet azonban valós alternatíva számára, hisz a cél nélküli fölzúdulás még a pártos küzdelemlnél is könnyebben áldozatául esik a csaló létezésnek. Nem véletlen épp ezért, hogy más versekben, így a *47 nem kerek szám* címűben is, ahol a metafizikai lázadást már vagy még képtelenségnek véli, átmenetileg a teljes rezignáció pozíciójára sodródik:

*már-már az illúzió is
távlat s a pokol ott a nyomában
a színek is visszafogottak oly
kilátástalan a szeretet oly kilátástalan
a gyűlölet s csak végtelen huzavona
a látványos ceremónia a halálos
ítéletig*

Sehol egy elrugaszkodási pont, amely a múltak folytathatóságát ígérné. A képzelet hasztalan játszik el a gondolattal, hogy jó lenne ma is megvívni a régi párbajt az Ós Kajánnal, Mefisztóval vagy a Végzettel, ha egyszer jelenünkben – mely mintha visszamenőleges hatállyal értelmetlenné akarná silányítani az eltelt évezredek minden teremtő megmozdulását – a végzet meteorológia, a morál pedig hasonlat csupán. Tragikusnak kell hát látnunk Koncz István eszmélkedését, mely versekké szublimálódva a legintenzívebb jelenvalóság élményével ajándékozta meg mindazokat, kik maguk is szembenéztek már a végső értelmetlenség rémével.

Végezetül mindehhez hadd tegyek hozzá még valamit. Civilizációnk alkonyán, amikor a régi eszmék és hitek tüzei ellobbantak már, követhető újakat viszont még nem kínál a horizont, Koncz István fehérré izzított, határoktól sem visszariadó képzelete Isten közelségét sejteti. Istenét, aki valahol a „sárga bérkaszánya” alagsorában virraszt – megszólítatlanul.